

ДВІ ГРАНИ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Н.П. Козаченко

1. У пошуках національної філософії

Українська філософія як культурне явище породжує занадто багато питань. Перш за все, це питання про її існування як окремого самобутнього явища. Багато дослідників вказують на відсутність в Україні визначних філософів, розгорнутих класичних філософських систем, всесвітньо трансльованих і визнаних концепцій. Разом з тим, неzapеречним залишається факт, що Україна має розвинену філософську думку, цілий ряд імен книжників, любомудрів та, власне, філософів зі світовими іменами. Але й тут домішується ложка дьогтю — нерідко самі українські дослідники приходять до висновку, що українське філософствування має коментаторський характер, а його особливості, наведені у підручниках, значно перебільшені.

Згадана проблема має під собою більш глибоке підґрунтя, яке стосується не лише української філософії, а торкається проблеми визначення національної філософії взагалі, що тягне за собою питання про культурний статус філософії в цілому. Загалом питання постає так: чи є філософія загальнокультурним, інтернаціональним надбанням, чи можна говорити про окремі національні філософії, що вливаються струмками у могутню ріку, створюючи її, та при цьому залишаючи собі самобутні ознаки, притаманні саме національному способу філософствування. Щодо варіантів вказаної дилеми сучасний дослідник історії української філософії С.Л. Йосипенко зазначає:

Якщо універсальний історико-філософський канон (світова філософія) приймається за філософію магістральну [...], то національна вер-

сія історико-філософського канону стає філософією неоригінальною, історично випадковою, що дублює на нижчому рівні або ж манівцями магістральний шлях. І навпаки — якщо прийняти за точку відліку національну історію філософії, то оригінальність і магістральність слід приписати саме їй, і тоді у головних фігур українського історико-філософського канону можна знайти зародки всіх можливих течій світової філософії [8, с. 29].

Сучасний філософ-компаративіст А.С. Колесніков зауважує, що наразі активно розвиваються дослідження латиноамериканської, африканської, австралійської філософії тощо (див.: [5, с. 110]). Більш того, багато сучасних країн ставлять собі за мету розробку власної національної філософії, мотивуючись її необхідністю як невід'ємного компонента розвитку нації. Загалом, можна констатувати, що увага до національної філософії зростає, але, на тлі подібного інтересу до розбудови власної філософії у країнах світу, в українській пресі й сьогодні можна зустріти заголовки «Чи потрібна філософія в Україні?» (див., напр.: [7], [6]), монографії з розділами: «Чи була філософія в Україні?»¹. Незважаючи на стверджувальні відповіді, симптоматичною є вже сама постановка питання.

У нарисах з історії філософії в Україні, у вузівських підручниках досить часто можна прослідкувати своєрідний ресентимент, на кшталт — постійна втрата державності, розривність національної історії, перебування у складі (тут зазвичай перелік) і неявний висновок: національна філософія в Україні є, та вона нагадує провінційних родичів — і показати незручно, і позбутися соромно. З цього приводу різко висловився український блогер Сергій Дацюк: «Питання стоїть так — або ми пред'явимо духовне філософське досягнення, або ми здохнемо як культура. Наш ресентимент нікому не цікавий» [7].

Безперечно, адекватна інтерпретація філософської думки в Україні і активний її розвиток у сучасності — бажані компоненти для входження нації у світову спільноту, але наше дослідження спрямоване перш за все на формування певної концепції української філософії, яку можна було б представити у підручнику як оригінальний та цілісний доробок. Ми не ставимо за мету перевернути усталені погляди на українську філософію, але спробуємо дослідити деякі, на наш погляд, не досить вдалі шляхи відшукування філософських елементів у духовному здобутку нашої країни та окреслити шлях, віхами якого мають

¹Простий перегляд періодики говорить про те, що деяких наших сусідів також хвилюють подібні питання. Досить часто можна зустріти заголовки на зразок «Filozofia polska czy filozofia w Polsce?», «Czy istnieje takie x, że x jest filozofią polską?», або й «Inwestycje Polskie — filozofia głupia i niebezpieczna» та ін.

стати суттєві особливості української філософії як самобутнього, оригінального та систематичного доробку.

Підставами для визначення національної філософії в окрему цілісність слугує низка ознак, які умовно можна згрупувати наступним чином: порівняння з сучасними уявленнями про філософію; порівняння з еталонними здобутками європейської філософії; визначення особливостей становлення стилю філософствування, що відображає культурні особливості регіону.

2. Порівняння з сучасними уявленнями про філософію

Такий підхід може дати досліднику відповідь чи є / була філософія у конкретному регіоні, але не дає відповіді на питання про її національний характер. Не вдаючись до незмінної дискусії щодо предмету філософії, можна спертися лише на зовнішні ознаки, що дозволяють віднести творчість того чи іншого представника духовної культури до елітарного кола філософів.

Так, чи не найпершим приводом є світове визнання, тиражованість та винесеність за контури національного буття творчості певної особистості або школи. Саме таким чином здійснюється відшукання філософського спадку у творчості Тараса Шевченка, Лесі Українки та інших відомих українських особистостей. Дійсно, будь-який вид духовної діяльності, а тим паче література, несе на собі відбиток епохи — її проблем і шукань, негараздів та сподівань. Але чи є ці здобутки філософськими? Так само вони наповнені суспільно-політичними, етнічними, моральними, релігійними та історичними мотивами. Уведення їх до кола суто філософської проблематики створює уявлення про дискретність, розпорошеність національної філософської думки, а згодом приводить до питання про її наявність взагалі.

З іншого боку, незважаючи на суттєві розбіжності з приводу предмету філософії, уявлення про її основні розділи майже завжди збігаються. Таким чином, щоб набути статусу філософа, потрібно торкатися у своїх роботах основної філософської проблематики: онтологічної, пізнавальної, ціннісної, моральної, суспільної, методологічної тощо. На цих теренах зламано багато списів у спробах бодай умовно відшукати ці розділи у тих самих поетів, прозаїків, університетських викладачів та релігійних діячів, щоб згодом приписати українській філософській думці в цілому каламбурну «фундаментальну нездатність до фунда-

ментальності» [6].

З метою виокремлення найяскравішої особливості української ментальності, притаманної як філософській, так і суспільній думці, Я.С.Гнатюк пропонує термін «український кордоцентризм» як об'єднання термінів «кордоцентризм» та «філософія серця». У своїх ґрунтовних роботах дослідник наводить різні тлумачення цих термінів та аналізує історію їх розвитку. Проте, на нашу думку, незважаючи на вельми критичний підхід автора, він значно розширює обсяг введеного поняття, що дає змогу тлумачити твори українських письменників та поетів як філософські прояви українського кордоцентризму. Йдучи таким шляхом, у сухому залишку знову маємо неоднозначні натяки на так звану «філософську думку» в Україні, або, як пропонують деякі дослідники, «історію ідей».

Ситуація ускладнюється вторинністю досліджень: про віхи української філософської думки дослідники роблять висновки спираючись перш за все на класичні нариси Д.І.Чижевського, Г.Г.Шпета та ін., які, незважаючи на колосальний синтетичний доробок, все ж не можуть вважатися істиною в останній інстанції. М.Ткачук вказує на значну довільність і методологічну невитриманість характеристик української академічної філософії саме у зв'язку з нечастим зверненням до її першоджерел [11, с. 39].

3. Порівняння з еталонними здобутками європейської філософії

Незважаючи на наявність ірраціоналістичних та антисціентистських напрямків, європейська філософія загалом раціоналістична у методологічному розумінні й, таким чином, долучення до лав її представників здійснюється саме шляхом сприйняття раціоналізованого європейського стилю філософствування. Так, відомий історик індійської філософії С.Радхакрішнан отримав європейську освіту і перейняв європейський стиль викладу. Його твори практично вважаються анналами індійської історії філософії, вони поширені та цитовані в Європі, але при цьому їх автора не сприймають як представника індійської філософії. Уведення до раціоналізованого дискурсу європейської філософії дозволило інтерпретаторам перетворити багато художніх та релігійних творів на філософські. Показовим у цьому сенсі є приклад Ф.Ніцше, творчість якого інтерпретувалася у кардинально різних аспектах, але, незважаючи на всі свої супере-

чності, стала невід'ємним здобутком європейської філософії. Спроби такої інтерпретації чи не найчастіше зустрічаються у дослідженнях українських істориків філософії, причому спрямовуються вони на відшукування українських аналогів європейським здобуткам. Потлумачені з певної точки зору, твори відомих українців з коментарів можуть фактично перетворитися на еквіваленти або й предтечі європейської філософії. Саме так створюється «міф про Україну як центр світової філософської думки» [4, с. 51], який, тим не менш, не дає змоги окреслити суто національну специфіку філософствування.

4. Визначення особливостей становлення стилю філософствування

З такого погляду сучасна теорія історико-філософського процесу має бути «історією різноманітних філософських культур, детермінованих і зовнішніми, насамперед соціокультурними, і внутрішніми особливостями розвитку філософської думки» [10, с. 7]. Особливості, що характеризують специфіку українського стилю філософствування, складаються вже в добу Київської Русі й накладають відбиток на характер як загальних світоглядних пошуків, так і на спрямування розвитку професійної філософії [9, с. 260].

Серед особливостей розвитку філософської думки в Україні явно виокремлюється розривність культурно-історичного поступу українського народу. Не загострюючи уваги на історичних «розривностях», яких було достатньо, зосередимось на першому екстремумі, який відіграв визначальну роль у окресленні філософського обличчя України та, спорадично проявляючись у філософських розвідках, зробив можливими закиди щодо тяглості української філософської традиції. Саме такий розрив можна вбачати у введенні християнства на Русі: культура східного християнства принесла з собою численні доробки античних та середньовічних мислителів, які сколихнули духовну ріку слов'ян. Границя між міфом і логосом, яка в античній Греції формувалася більш ніж півтисячоліття, була проведена для Русі за декілька десятків років. Міф, не досягнувши свого піку, був доповнений християнізованим логосом і надав йому своїх ознак. Тому українська філософська думка може бути охарактеризована багатьма ознаками, традиційно приписуваними міфу, що суттєво ускладнює її ідентифікацію як філософії європейського зразку, але аж ніяк не заперечує її філософського статусу.

Синкретичність — переплетення раціонального, абстрактного і чуттєвого, що пізніше виливається у нероздільність раціонального та ірраціонального, вибудовуючи специфічну «чуттєву» раціональність, що, як міф, виступає універсальним поясненням для усього, що потрапляє до її сфери. Синкретичність української філософської думки виражається у *неповному розділенні суб'єкта і об'єкта*, у той час як їх різке розмежування є визначальним для європейської філософії. Загалом синкретичність притаманна скоріш східним філософіям, які існують нерозривно у морально-релігійному комплексі. У слов'янському варіанті це проявляється через послідовне проведення єдності людини і світу, мікро- та макрокосму та у пошуці символічного посередника між внутрішнім світом людини, її трансцендентальним «серцем», як емоційно-вольового осередку сутності людини, і носія її самості, та трансцендентним зовнішнім світом. Саме цей прояв синкретичності дає привід дослідникам, з одного боку, вказувати на «межовий» характер² української філософії, а з іншого — розвивати ідеї глобального українського кордоцентризму, який, на думку багатьох дослідників, так чи інакше прослідковується у всій історії української філософії.

Екзистенційність як людиномірність — визначення всіх філософських категорій крізь призму людського досвіду, не в емпіричному його смислі, а в екзистенційному, орієнтація на неповторність у своїй окремішності людського існування, плюралістичність і водночас діалогічна гармонійність реальності (див.: [1]). Та українська екзистенційність не може бути однозначно охарактеризована як ірраціоналістична тенденція, вона не абсурдна, не погранична, а саме людиномірна, раціонально-практична. Екзистенційність української філософської думки не можна ототожнювати з європейським екзистенціалізмом, що постав як відповідь на безсилля чистого ratio перед вирішенням людських проблем. Для України ця проблема аж ніяк не могла бути чітко окреслена, позаяк підґрунтям українського філософствування виступає синкретична єдність чуттєвого і раціонального, практичного і духовного. Показовим в цьому смислі є намагання П. Юркевича подолати крайнощі емпіризму та містицизму: якщо емпіризм заперечує роль віри, а містицизм заперечує роль розуму, то серце як джерело пізнання поєднує обидва ці шляхи. Серце в українській філософії виступає своєрідним концептом, який може бути потлумачений і у західний транс-

²Межовий характер української культури дослідники загалом визначають як наслідок знаходження України на перетині Західноєвропейської та Східної культур і, таким чином, пояснюють особливості українського філософствування.

пендентальний (джерело апріорних істин), і у східний медитативний (читання в серці, кардіогносія, сердечна молитва) спосіб³.

Також варто відмітити й наступні самобутні риси української філософії, що постають наслідком міфологічного впливу. **Натуралізм**, тісний зв'язок з природою, з рідною землею, який Ада Бичко позначила як «антеїзм»⁴. **Софійність**, спрямованість на суб'єктивну мудрість, практично відмова від пошуку об'єктивної єдиної істини, натомість — плюралістичне її розуміння. **Словесність**, що робить книгу моделлю людського життя та історії. Саме для слов'янського любомудрія характерний особливий літературний жанр — *слово*, у якому світ символів виступає тим містком, що поєднує світ божественний та людський і робить можливим пізнання.

5. Створення оригінальних характеристик

Одним із способів надання національного колориту будь-якому ментальному утворенню, зокрема філософії, є створення або привласнення унікальних характеристик, з подальшим обґрунтуванням їх історичної укоріненості. Окремо варто розглянути той непересічний феномен, який сучасники називають кордоцентризмом або філософією серця, подекуди розводячи або об'єднуючи ці поняття. Як це часто буває, влучно введений термін набуває самостійного існування і, зважаючи на неможливість його ігнорування, дослідники йдуть різними шляхами до його вивчення. Так, М. Булатов означає філософію серця як «антропологічну тенденцію, яка хоча й уривчасто, все ж простежується в межах української філософії, історії, художньої літератури» [2, с. 539]. Конкретизувати попередню тезу можна означенням С. Присухіна, в якому прослідковується не стільки ірраціоналістичний, скільки екзистенційний мотив, згідно якого кордоцентризмом постає як певна світоглядна орієнтація на внутрішній світ людини, де серце — емоційно-вольова сутність людини (цит. за: [3, с. 8]).

На нашу думку, термін «український кордоцентризм», а також терміни «філософія серця», «кордоцентризм» не можуть бути використані для характеристики української філософії в цілому, оскільки, з одно-

³Українські та російські ченці багато уваги приділяли методам особистої молитви, важливим елементом якої є серце: розроблені спеціальні пози, методики дихання, словесні формули тощо (І. Сірин, Г. Синаїт, Ф. Затворник та ін.).

⁴Хоча Антей, що черпав сили, торкаючись землі, був переможений Гераклом, який підняв його у повітря, духовний розвиток української діаспори свідчить про вміння зберігати коріння, навіть будучи відірваним від рідної землі.

го боку, виступають надто вузькою характеристикою, що зосереджує дослідника на ірраціоналістичних аспектах, а з іншого боку — розпорошують особливості української філософії, адже серце, як осередок духовного життя людини, не є унікальною знахідкою українських любовимудрів⁵. Український кордоцентризм як метафілософське поняття має витоки в екзистенційному та синкретичному стилях українського філософствування і фактично повністю перекривається ними. Попри це, сам термін є влучним і міцно вкоріненим в українській історіософській традиції, тому може бути доцільно використаним для позначення окремих ознак філософських доробків християнських мислителів.

Наразі можна стверджувати, що українська філософія володіє власними особливостями, але вони не настільки відмінні від світових здобутків, щоб потребувати уведення специфічних термінів, різночитання яких іноді приводить до неоднозначних наслідків. Так, використання терміну «кордоцентризм», або його аналогів, з одного боку, створює враження оригінальності, але з іншого — відводить дослідників від дослідження поняття «серце» не лише як біблійного аналогу, а як трансцендентального джерела морально-практичної діяльності людини.

6. Дві грані української філософії

Наші невеликі розвідки підводять до закономірного висновку: розвиток оригінальної філософської думки в Україні безперечно має місце, але щодо суто української філософії потрібно зайняти більш чітку позицію і відмежувати філософську думку від літературних, політичних та публіцистичних творів, не намагатися розпорошити філософські крихти на якомога більшу площину, а навпаки, сконцентрувати увагу на тих мислителях, які дійсно мають бути названі українськими філософами. Здається, що в результаті такого добору Україні залишиться не так багато прізвищ, але з одного боку — «хай менше, та краще», а з іншого — в історії української філософії залишається дуже багато білих плям, які можна заповнити лише ретельним дослідженням джерел.

У цьому руслі умовно можна виокремити дві грані філософської думки в Україні. **Перша грань**, яка виражає суто національний спосіб філософствування — екзистенційно-антропологічний шлях, до яко-

⁵ «Сердечність» — данина біблійній, християнській традиції; аналогічні ремінісценції можна відшукати у Я. Бьоме, М. Бердяєва, Б. Паскаля та ін. З цього приводу П. Юркевич писав: «У всіх богонатхнених письменників серце людське розглядається як осердя всього тілесного і духовного життя людини» [12, с. 69].

го можна віднести український кордоцентризм як метафілософське поняття, характерне для православної творчості. Екзистенційність української філософії не є ірраціоналістичною, а скоріше синкретичною, і умовно прослідковується в Україні від зародження філософських ідей до сьогодення. Цей пунктир, позірно проведений від Даниїла Заточника та митрополита Іларіона, перетинає духовні координати Григорія Сковороди, Памфіла Юркевича, Олександра Потебні, Ігора Бичка, Дмитра Табачковського, Сергія Кримського та багатьох інших українських філософів. **Друга грань** розвитку філософської думки в Україні — це та європейська раціоналістична лінія, форму якої визначають доробки філософів, які активно сприйняли аналітично-раціоналістську традицію і трансформували її крізь смисли слов'янського любомудрія. Ця грань утворена схоластичними ідеями Києво-Могилянської Академії, доробком Львівсько-Варшавської школи, наукоцентричним рухом 60-х років ХХ ст., що отримав назву логіки і методології науки. Примітно, що попри домінування в українській філософії екзистенційно-антропологічного напрямку, його завжди супроводжувала раціоналістична традиція, що виконувала роль своєрідного формального обмежувача злету інтуїції. Саме ця її функція, що забезпечує структурність, узгодженість та послідовність філософського доробку, дає змогу класифікувати його як науковий і у позитивному ключі порівняти з європейськими дослідженнями.

Можна зауважити, що вказаний поділ надто умовний, і ми змушені будемо погодитися з цим, адже саме тому для відмежування і було обрано термін «грані», які, будучи протилежними, складають єдину фігуру. Крім того, таке розділення у більшій мірі має навчальну мету, оскільки в умовах певного розриву університетської та академічної філософії дає змогу сформувати цілісний, не еkleктичний курс української філософії, на матеріалі якого будуть явно проступати її характерні риси.

Література

- [1] Бичко І. Ментальна співзвучність української та європейської філософських традицій: «кордоцентричні мотиви» // Київські обрії. — К.: Стилос, 1997. — С. 316-337.
- [2] Булатов М.Ю. Філософський словник. — К.: Стилос, 2009.

- [3] *Гнатюк Я.С.* Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретацій: Монографія. — Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2010.
- [4] *Горський В.С.* Філософія в українській культурі (методологія та історія). — К.: Центр практичної філософії, 2001.
- [5] *Грядет* новая философия: Беседа с А.С. Колесниковым // Хора. — 2007. — № 1-2. — С. 103-121.
- [6] *Дацюк С.* Чи потрібна філософія в Україні? 1. Навіщо взагалі потрібна філософія? // Українська правда [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/499d89c155d54/>
- [7] *Дацюк С.* Чи потрібна філософія в Україні? 3. Як можлива філософія в Україні? // Українська правда [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/49afd83b42a4a/>
- [8] *Йосипенко С.Л.* До витоків української модерності. Українська ранньомодерна культура в європейському контексті. — К.: Український центр духовної культури, 2008.
- [9] *Київ в історії філософії України* / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук. — К.: КМ Academia; ТОВ Університетське видавництво «Пульсари», 2000.
- [10] *Колесников А.С.* Философская компаративистика: Восток – Запад: Учебное пособие. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004.
- [11] *Ткачук М.* Академічна філософія в Україні XIX – початку ХХ ст.: актуальні проблеми дослідження // Наукові записки. — Том 8. ФІЛОСОФІЯ, ПРАВО. — С. 37-41.
- [12] *Юркевич П.Д.* Философские произведения. — М.: Правда; «Вопросы философии», 1990.

Надійшла до редакції 25 травня 2014 р.